

PALEO- AKTUEEL

ARCHEOLOGIE IN 1996

8

RuG

Auteursrechten voorbehouden

Copyright 1997, Vakgroep Archeologie, Rijksuniversiteit Groningen

Druk- en bindwerk: Universiteitsdrukkerij, RuG

Omslag: opgraving van het poortgebouw van het blokhuis te Stavoren, pp. 124-128

Omslagontwerp: J.M. Smit

Delen van deze uitgave mogen in andere publicaties worden overgenomen
mits zij van een duidelijke bronvermelding zijn voorzien

Inlichtingen: Vakgroep Archeologie, Poststraat 6, 9712 ER Groningen

ISBN 90 367 0632 7

PALEO-AKTUEEL

8

redactie

Mette Bierma

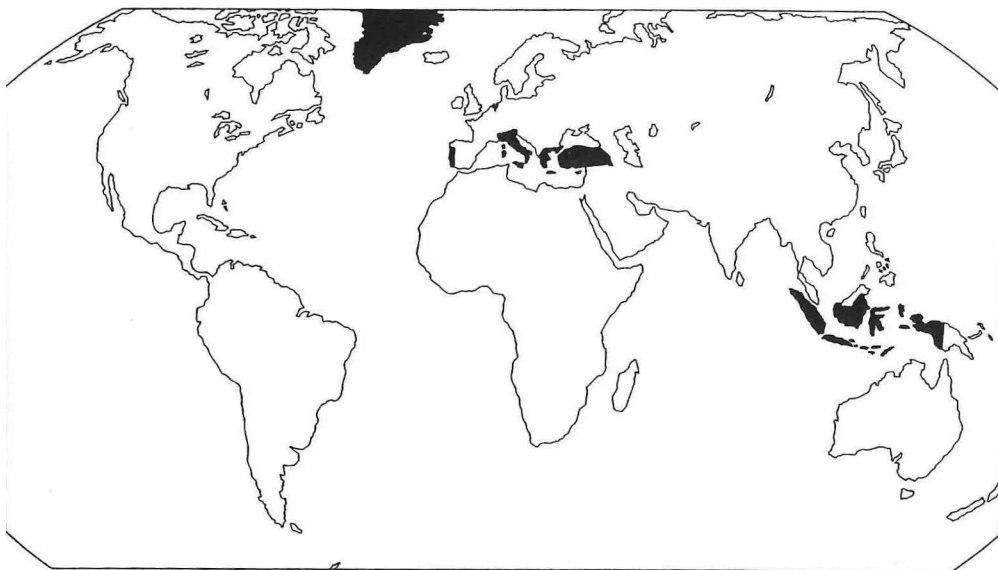
Jurjen M. Bos

Otto H. Harsema

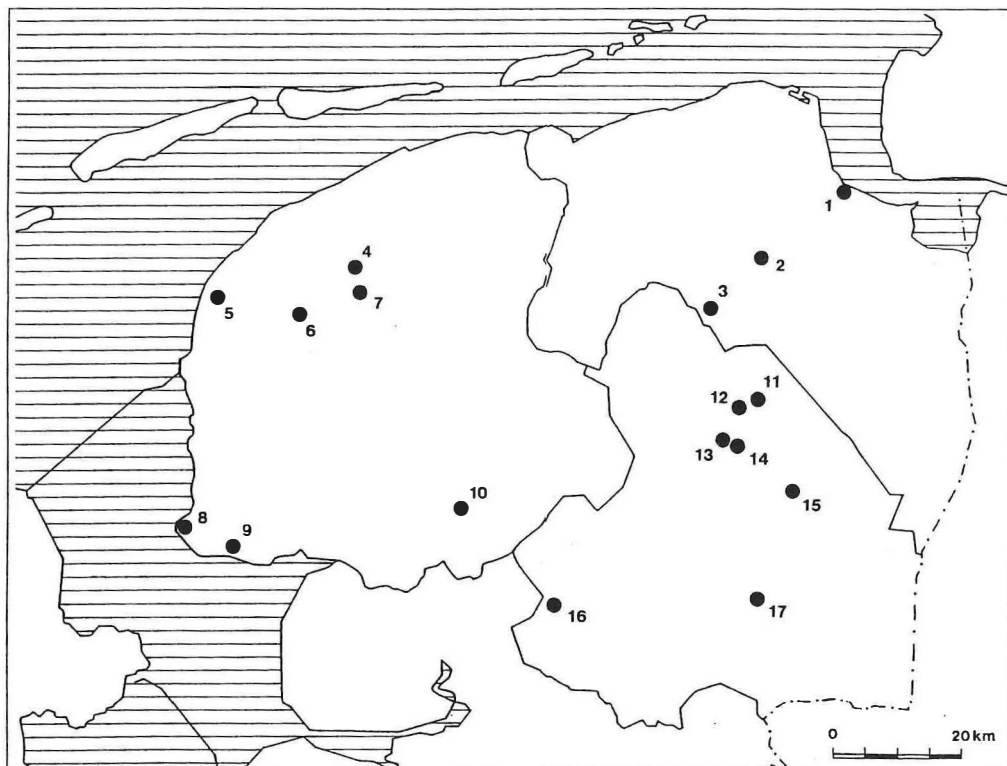
Vakgroep Archeologie

Groningen, 1997

In deze aflevering: Griekenland, Groenland, Indonesië, Italië, Nederland, Portugal, Turkije.

In deze aflevering uit Noord-Nederland: 1. Delfzijl; 2. Lageland; 3. Haren; 4. Jelsum; 5. Wijnaldum; 6. Rewert; 7. Leeuwarden; 8. Stavoren; 9. Rijs; 10. Oldeholtwolde; 11. Anlo; 12. Gasteren; 13. Balloo; 14. Rolde; 15. Borger; 16. Darp; 17. Meppen.

INHOUD

L.J.M. VAN ES & K. WALCH	
Een vondst van reuzenhert bij Delfzijl (Gr.)	9
G.J. BARTSTRA	
Het Toaliaan	11
D. STAPERT & L. JOHANSEN	
Het <i>ANALITHIC</i> -project en de werktuigen van Oldeholtwolde (Fr.)	15
D. STAPERT & G.R. BOEKSCHOTEN	
Ruimtelijke patronen rondom de haard van Oldeholtwolde (Fr.)	20
L. JOHANSEN & D. STAPERT	
Vuurmakers uit paleo-Eskimonedersettingen in West-Groenland	24
M.J.L.Th. NIEKUS, J.P. DE ROEVER & J.L. SMIT	
Een vroeg-mesolithische nederzetting met tranchetbijlen bij Lageland (Gr.)	28
S. BOTTEMA & A. WALSWEEER	
De hazelaar, gesponsord door het klimaat of door de mens?	33
H. BUITENHUIS	
Asıklı Höyük: vroege domesticatie en veeteelt	38
J.N. LANTING & A.L. BRINDLEY	
Dateringen voor oorsprong en verspreiding van de Europese boomstamkano	43
J.N. LANTING	
Het zogenaamde hunebed van Rijs (Fr.)	47
A.L. BRINDLEY	
Het gebruik van megalietgraven in Noord-Nederland	51
A.D. NEVES ESPINHA	
Megalithische monumenten in Évora-Reguengos de Monsaraz (Port.)	55
F.A. VEENMAN	
Landevaluatie in de Pontijnse regio (Zuid-Latium, Italië), dateringsproblemen rond een bronstijd-akkerbouwfase	59
M. KLEIBRINK	
Weven voor de godin: een labyrint	63

M. ESSINK	
De vondstcontext van bronzen speerpunten, dolken, zwaarden, messen en hals- en armringen uit Noord-Nederland	68
M.J.M. DE WIT	
Een aantal bijzondere Drentse grafvondsten uit de vroege en midden-ijzertijd	71
W. PRUMMEL & M.C.V. VINK	
Dierenbotten uit Argos op het voormalige BAI in Groningen	74
E.J. DROST	
Nederzettingen en landschap in het stroomgebied van de Astura, Zuid-Latium, Italië	79
P.A.J. ATTEMA, A.J. NIJBOER & G.J.M. VAN OORTMERSSEN	
Romeinse kolonisatie ten zuiden van Rome (3), het aardewerkonderzoek	84
Y. DIJKSTRA, H.R. REINDERS, V. RONDIRI & Z. MALAKASIÓTI	
Van Duivelsberg tot Rode Rots: de survey van 1996 in de vlakte van Almiros (Griekenland)	89
H. WOLDRING, R.T.J. CAPPERS & H.R. REINDERS	
Veldwerk in de vlakte van Antiochië	93
S. BOTTEMA, A. SARPAKI, H.R. REINDERS & N. MACGILLAVRY	
Minoïsch Kreta en de uitbarsting van Santorini	97
J.M. BOS, J. SCHEFFER & J.H. ZWIER	
Een terpzool bij Rewert (gem. Littenseradiel, Fr.)	100
C. VERMEEREN & J. SCHELVIS	
Ondernemers in archeologie. Een factor van belang binnen het Nederlandse archeologische bestel	102
J.T. ZEILER	
Offers en slachtoffers. Faunaresten uit de Fortunatempel te Nijmegen (2e eeuw n.Chr.)	105
J.M. BOS & A.J. NIJBOER	
Koninklijke patronage: de edelsmid van Wijnaldum (Fr.)	108
A.J. NIJBOER & C. TULP	
De vloer van een smidse te Wijnaldum (Fr.)	111
D.A. GERRETS	
Waarom was de eigenaresse van de fibula van Wijnaldum een koningin?	115
H.A. GROENENDIJK, P.B. KOOI & M.J.L.Th. NIEKUS	
Een Olde Hof te Haren (Gr.)	118

A. JAGER	
Camminghaburg te Leeuwarden en Dekemastate te Jelsum (Fr.)	121
A. UFKES	
Het archeologisch onderzoek van het 'Blokhuis' te Stavoren, gem. Nijefurd (Fr.)	124
J.M. BOS & G.J. DE LANGEN	
Prospectie, tussen drijfzand en beleid: Stavoren (gem. Nijefurd, Fr.)	129

Voorwoord

Deze achtste aflevering van *Paleo-aktueel* geeft een eerste indruk van enige van de onderzoeksactiviteiten van de vakgroep Archeologie van de Rijksuniversiteit Groningen in 1996.

Een belangrijke gebeurtenis voor het onderzoek in dat jaar was ook de toewijzing van twee grote projecten door de Stichting voor Historische Wetenschappen van de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek. Het Italische project hangt nauw samen met het werk dat door P.J.A. Attema en anderen in deze en eerdere *Paleo-aktueels* is beschreven. Dit onderzoek wordt samen met de Vrije Universiteit uitgevoerd. Het andere project, samen met de Universiteit van Amsterdam over de opkomst van het Friese koninkrijk, is voortgekomen uit de opgravingen in Wijnaldum, waarover eveneens uitvoerig is bericht.

In totaal zullen acht promotie-onderzoekers en twee post doc-onderzoekers de gelederen van de drie instituten komen versterken.

Paleo-aktueel houdt U op de hoogte.

HET ARCHEOLOGISCH ONDERZOEK VAN HET 'BLOKHUIS' TE STAVOREN, GEM. NIJEFURD (FR.)

A. Ufkes

Inleiding

In het uiterste noordwesten van de stad Stavoren, pal tegen het IJsselmeer, ligt het QVC-terrein, een voetbalveld met afmetingen die nauwelijks voldoen aan officiële wedstrijdvoorschriften. Het toponiem van dit voetbalveld is 'het Blokhuis'. Deze naam is terug te vinden op stadsplattegronden van onder andere Jacob van Deventer (ca. 1560) en Braun en Hogenberg (1580) waar meer of minder nauwkeurig een blokhuis of fort staat aangegeven (fig. 1).

In opdracht van de gemeente Nijefurd werd in het voorjaar van 1996 archeologisch onderzoek verricht op dit terrein. De reden hiervoor was dat er op deze plaats op korte termijn een nieuwe woonwijk zal worden gerealiseerd. In 1995 werd door de stichting RAAP een vooronderzoek gedaan in de vorm van archiefonderzoek, weerstandsmetingen en boringen waaruit bleek dat het terrein archeologisch waardevol was (De Langen, Orbons et al., 1995).

Werkwijze

Op basis van de resultaten van het vooronderzoek van RAAP werd begonnen met het aanleggen van een oost-west georiënteerde proefsleuf van 8 m breed, 50 m lang en een beoogde diepte van ca. 2 m. Deze proefsleuf werd midden over het terrein uitgezet, daar waar de door RAAP gemeten verstoring het hoogst was. Vrijwel direct bleek dat het grondwaterpeil veel hoger stond dan was verwacht, zodat het opgraven van meer dan twee vlakken in lagen van 30 cm niet haalbaar bleek. Daarom werd besloten om de werkput in de breedte uit te breiden, waardoor er uiteindelijk een werkput van 70×30 m ontstond. Door de hoge grondwaterstand was van een opgraving in de zin van destructief onderzoek in feite geen sprake. De sporen be-

vonden zich direct onder het maaiveld, en werden slechts vrijgelegd. Aan het eind van de campagne werd de uitgegraven grond teruggebracht in de werkput, waardoor de sporen weer werden afgedekt. Nog tijdens de opgraving werden de vondsten gewassen, genummerd en in een *data-base*bestand gezet, zodat ze direct na de opgraving beschikbaar waren voor nadere bestudering.

Resultaten

De oudste resten die werden aangetroffen dateerden uit de 12e en 13e eeuw (Ufkes, 1996). De sporen bestonden voornamelijk uit houten constructies en een drietal haardplaatsen. Door de hoge grondwaterstand was het hout weliswaar extreem goed geconserveerd, maar kon slechts het topje van de ijsberg worden onderzocht. Door middel van vergelijking met een opgraving die in 1963 in het zuiden van de stad was gedaan (Sarfatij, 1975) was het mogelijk om de houten structuren te duiden (zie hieronder). Het vondstmateriaal bestond vooral uit aardewerk en botmateriaal. Het aardewerk kon worden onderscheiden in lokaal vervaardigde kogelpotten en importaardewerk als Pingsdorf, Paffrath, Andenne en 'Vlaams' aardewerk. Het botmateriaal bestond grotendeels uit slachtafval van gedomesticeerd vee, maar ook botjes van gevogelte en vis konden worden geborgen.

Grondsporen uit de 14e en 15e eeuw hadden een heel ander karakter dan in de voorgaande periode. Er werden sporen van plaggenophoging aangetroffen, waarop een houten gebouw stond. Het betrof een drieschepig gebouw van 6×10 m. Voorts werden uit deze periode delen van zondenwanden waargenomen. De bebouwing was veel minder robuust en was noord-zuid georiënteerd. Botmateriaal en aardewerk vormde ook in deze periode de belangrijkste vondstcategorie.

Speciale vermelding verdienen de dertien pelgrimsinsignes, allemaal van een lood-tinlegering en daterend tussen 1300-1450 AD.

Van een heel andere orde waren de grondsporen uit de 16e eeuw (fig. 2). Uit deze periode dateerden de enorme fundamenten van het blokhuis. Dit betrof een fort dat daar in 1522 op instigatie van Karel V werd gebouwd, en een strikt militaire functie had. Dit blokhuis bestond uit een vierkante bakstenen muur van ca. 80×80 m, met op de hoeken ronde hoektorens en in de oostmuur een grote toegangspoort. Aan de binnenkant van de muren lag een aarden wal en het blokhuis was omgeven door een brede gracht. Van het gebouw werd een groot deel van de oostmuur vrijgelegd, inclusief een groot hoefijzervormig poortgebouw, de noordoostelijke hoektoren en een deel van de noordmuur. Op een deel van het binnenterrein lag een regelmatig plaveisel van veldkeien, die in een blokkenpatroon waren gelegd. Vrijwel recht achter het poortgebouw lag het kruithuis. Hoewel op de plattegronden van Braun en Hogenberg en Van Deventer bebouwing op het binnenterrein is getekend, kon deze door het onderzoek niet worden bevestigd. Mogelijk bestond deze bebouwing uit nauwelijks gefundeerde houten barakken. De aangetroffen fundamenten bevonden zich direct onder de grasmat van het voetbalveld. De muren van het blokhuis waren ca. 2 m dik en waren gefundeerd tot minimaal 4 m onder maaiveld. De buitenzijden hielden iets naar achteren, zodat bij een beschieting kanonskogels gemakkelijker zouden afketsen. Het poortgebouw was het meest aanschouwelijke deel van het blokhuis (fig. 3). De muren waren 3 m dik en de buitendiameter bedroeg 11,2 m. De feitelijke toegangsdeur werd niet aangetroffen, deze bevond zich zeer waarschijnlijk op een iets hoger niveau. Binnen dit poortgebouw bevond zich een rechthoekige ruimte van 5×6 m. Aan de zuidwestkant was een aparte kleine ruimte van ca. 1,30×1,30 m. Aan de noordkant was het onderste deel van een houten toegangsdeur nog aanwezig. Recht tegenover deze deur was een nis gemetseld en aan de westkant bevond zich een wenteltrap, waarvan de onderste vier treden nog resteerden. Via deze wenteltrap kon men wellicht bovenop het poortgebouw, de ommuring of de wal komen.

Aardewerk vormde het grootste deel van het

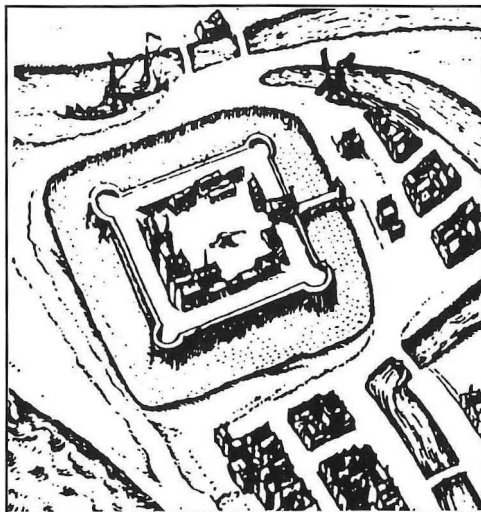

Fig. 1. Het blokhuis volgens Braun en Hogenberg (1580).

vondstmateriaal. Naast het veelvuldig voorkomende roodbakkerend loodglazuuraardewerk werd ook importaadewerk als Werra- en Weseraardewerk aangetroffen. Botmateriaal bestond ook nu voor het grootste deel uit slachtafval. Metaal uit het blokhuis was zeer goed vertegenwoordigd. Enerzijds bestond deze categorie uit bouwmetaal als spijkers en scharnieren maar ook uit lood afkomstig van glas-in-loodvensters. Anderzijds was er het 'militaire' metaal, bestaande uit 30 grote ijzeren kanonskogels van verschillende kalibers en tientallen loden musketkogels. Het grootste deel van de kogels was afkomstig uit het kruithuis. Aan de musketkogels was te zien dat een flink aantal splinternieuw was, de gietnaad en gietdruppel was er nog niet afgevijsd. Uit het kruithuis kwam tenslotte een bronzen grape. Gebruiksvoorwerpen van ijzer waren op deze plek veel te gevaarlijk vanwege het risico van vonken.

Bewoning uit de 17e en 18e eeuw werd in beperkte mate aangetroffen. Tegen de noordelijke muur van het poortgebouw stonden in de 17e eeuw een viertal kleine huisjes die houten tussenwanden hadden en een gemeenschappelijke bakstenen achtermuur. De afmetingen waren ca. 4×5 m, drie huisjes hadden een lemen vloer en een haardplaats, de vierde had een erg versleten plavuizen vloer. Voorts kwamen drie wa-

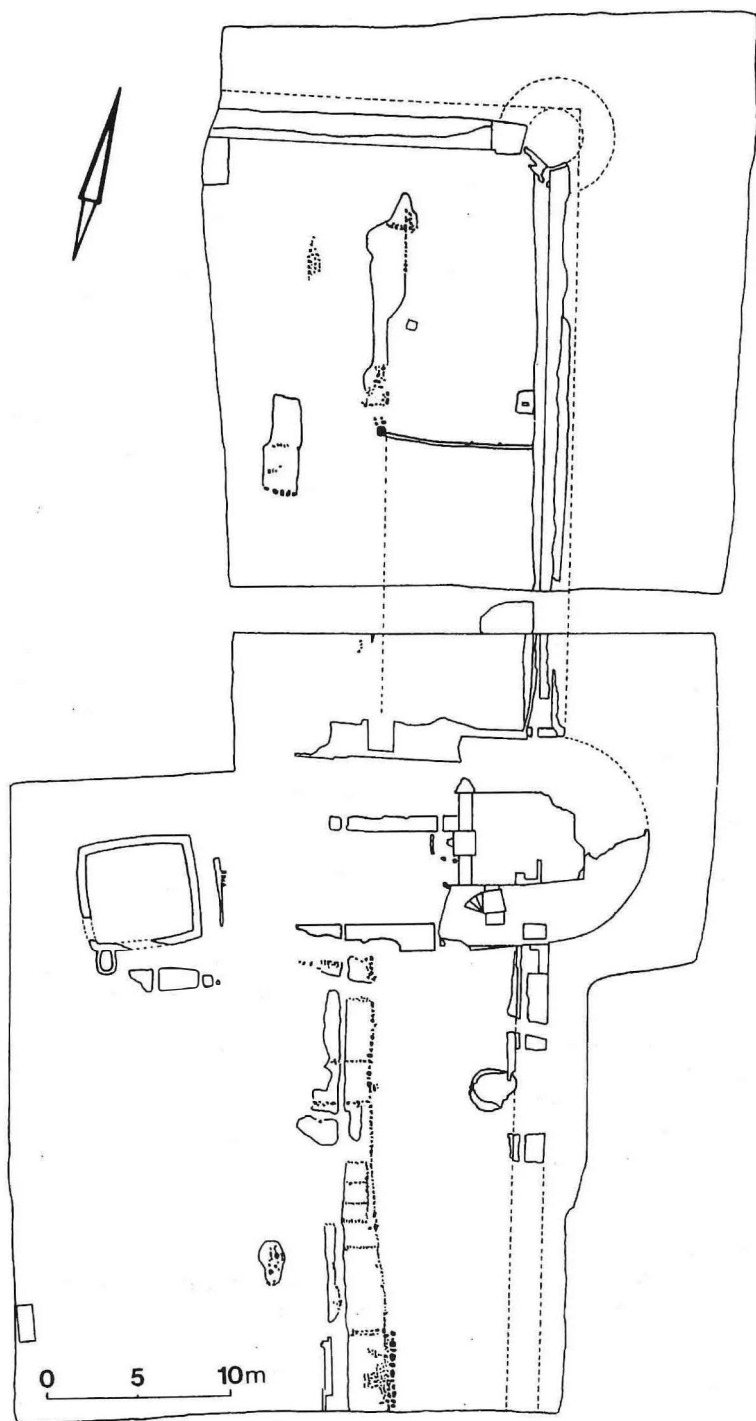

Fig. 2. Overzicht van het aangetroffen muurwerk.

terputten uit deze periode tevoorschijn. Deze waterputten leverden een flinke hoeveelheid aardewerk en botmateriaal op.

Na de 18e eeuw werd op het QVC-terrein niet meer gebouwd. De meest recente sporen waren die van twee drainagesystemen die in de jaren '20 en '50 van deze eeuw werden aangelegd, en waarbij de sleuven dwars door de funderingen waren gekapt.

Conclusie

Het archeologisch onderzoek bevestigde de hoge potentiële waarde van het QVC-terrein. Uit de resultaten konden onder andere de volgende conclusies worden getrokken.

In de middeleeuwen bestond de stad uit een lintbebouwing van waarschijnlijk minimaal 750 meter. Deze bebouwing bestond uit grote oost-west georiënteerde houten woonhuizen en pakhuizen, die aan weerszijden van de Voordelft waren gebouwd. De Voordelft was een uitgegraven, gekanaliseerde rivierloop waardoor schepen

eenvoudige doorgang hadden. Aan weerszijden waren houten steigers gemaakt, waaraan schepen geladen en gelost konden worden. Tussen de huizen en de steigers lag een brede houten weg. Voorlopige studie van het aardewerk laat een hoog percentage import-aardewerk zien. Dit wijst enerzijds op de handelsfunctie van de stad en anderzijds op de rijkdom van de inwoners.

In de 14e en 15e eeuw verdween de handelspositie van Stavoren, en kreeg de bebouwing een minder grootschalig karakter. Het aantal inwoners, in de voorafgaande periode geschat op 1500, nam af en er trad wellicht een verschuiving op van koophandel naar meer agrarische activiteiten.

In de 16e eeuw werd het hele terrein in beslag genomen door het blokhuis, een fort met een strikt militair karakter. In aanleg was het een imposant bouwwerk. Aan de fundamenteën was af te lezen dat het ging om vakkundig metselwerk, en op bouw materiaal was niet bespaard, getuige de goede kwaliteit leesteen. Hiermee was de binnenplaats van het poortgebouw in eerste aanleg overdekt. Het blokhuis

Fig. 3. Het poortgebouw.

was omgeven door een gracht van ca. 20 m breed. De hoektorens waren wellicht verschillend van afmeting. De noordwestelijke en de zuidoostelijke waren waarschijnlijk groter dan de andere twee. Mogelijk hield dit verband met de kant van waaruit aanvallen konden worden verwacht: vanuit de stad Stavoren in het zuidoosten en vanaf het water in het noordwesten. Aangenomen kan worden dat de ingang van het poortgebouw niet precies in het midden zat, maar waarschijnlijk aan de noordoostzijde. Om binnen te komen moest men dan manoeuvreren, maar het gaf belegeraars geen kans om rechtstreeks binnen te marcheren. Het kruithuis lag vrij dicht achter het poortgebouw en dit hield een zeker risico in. Zeer waarschijnlijk is het kruithuis rond 1580 al dan niet opzettelijk ontploft. Behalve grote puinbrokken en veel aardewerk werd ook een grote hoeveelheid ongebruikte munitie aangetroffen. Uit historische bronnen is bekend dat rond dezelfde periode het blokhuis werd ontmanteld.

Na de 16e eeuw nam de bevolking verder af, zodat er uiteindelijk na de 18e eeuw een lege plek ontstond in de stad. Dit zorgde ervoor dat het bodemarchief uitzonderlijk goed bewaard is gebleven.

Tenslotte

Het archeologisch onderzoek van het QVC-terrein heeft inmiddels een positief vervolg gekregen. De plannen voor huizenbouw zijn danig aangepast, waardoor een flink deel van het bodemarchief onaangetast blijft. De vorm en ligging van het blokhuis hebben in het nieuwe plan een grote rol gespeeld. Voorts onderzoekt de gemeente Nijefurd de mogelijkheden voor een museum ter plaatse, waarin de rijke historie van de stad een plaats kan krijgen.

Summary

In the spring of 1996 an excavation took place at a former football ground in Stavoren (municipality of Nijefurd). The earliest finds dated from the 12th and 13th centuries AD and consisted of large timber structures, representing houses, storage buildings and jetties. During

this period Stavoren was a large and wealthy town with an economy based on trade. In the 14th and 15th centuries, trade was substituted by agricultural activities and the size of the town decreased. The 16th century was represented by an impressive fortification, built on behalf of Emperor Charles V in the year 1522. This blokhuis had a rectangular plan with round towers placed at the corners. It measured 80×80 m and was surrounded by a moat. A large horseshoe-shaped entrance in the eastern wall led to a large inner courtyard paved with cobbles. West of the entrance stood a separate building for storing ammunition. From historical sources it is known that the blokhuis was dismantled around 1580, and archeological finds seem to confirm this. After the demolition of the blokhuis the site was only used extensively, until it became uninhabited in the 18th century. This resulted in excellent preservation of the site.

Literatuur

- Langen, G.J. de, P.J. Orbons, T.M. Perger & M.H. Wispelwey, 1995. *Stavoren, gemeente Nijefurd. Archeologisch vooronderzoek naar het voormalig blokhuis* (RAAP-rapport 129). Amsterdam.
- Sarfati, H., 1975. Digging in Dutch towns: Twenty-five years of research by the ROB in medieval town centres. *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek* 23, pp. 367-420.
- Ufkes, A., 1996. *Het archeologisch onderzoek van het "Blokhuis" te Stavoren, Gem. Nijefurd, Friesland*. Groningen.